

Stefan Grzybowski
WSP Bydgoszcz

TEORETYCZNA I PRAKTYCZNA FONETYKA
NA STUDIACH RUSYCYSTYCZNYCH

1. Od absolwentów filologii rosyjskiej wymaga się między innymi poprawnej czy nawet wzorowej wymowy rosyjskiej, której osiągnięciu mają służyć zarówno ćwiczenia fonetyczne w ramach nauki praktycznej, jak i wiedza teoretyczna zdobywana na wykładach i ćwiczeniach z gramatyki opisowej. Taki sposób wdrażania do poprawnej wymowy rosyjskiej jest stosowany na studiach rusycystycznych w Polsce od lat, mimo to jednak brak jeszcze odpowiedniej bazy teoretycznej, która mogłaby rozwiązać większość powstających przy tym problemów. Przede wszystkim brak dobrego, opartego o solidne studia konfrontatywne opracowania fonetyki rosyjskiej przeznaczonej dla Polaków. Warto podkreślić, że chodzi tu o fonetykę, nie zaś fonologię; po pierwsze, dlatego że różnice fonologiczne między językiem polskim a rosyjskim są niewielkie, co sprawia, że systemy fonologiczne obu języków są w znacznym stopniu współwymienne¹, a podstawowe rozbieżności dotyczą poziomu mowy; po drugie zaś dlatego, że dotychczasowe próby polskich opracowań teoretycznych fonetyki rosyjskiej koncentrowały się wokół zagadnień fonologicznych, chociaż swoście ujmowanych, natomiast szczegółowa fonetyka mowy rosyjskiej jest właściwie nie opracowana pod względem teoretycznym mimo niezłych w tym zakresie początków².

2. Problem częściowo rozwiązują ukazujące się ostatnio materiały do praktycznej nauki języka rosyjskiego³, nie mogą one jednak zastąpić opracowań teoretycznych, niezbędnych ze względu na konieczność stosowania na studiach rusycystycznych tzw. kognitywnej metody nauczania polegającej na intelektualnym rozumieniu zjawisk przyswajanych. Znajomość fonetyki rosyjskiej, zwłaszcza w zestawieniu z polską, jest potrzebna studentom rusycystyki również z racji ich przyszłego zawodu. Ponadto zaś na solidnych podstawach teoretycznych powinno bazować opracowywanie konkretnych materiałów do praktycznej nauki wymowy rosyjskiej. Brak takich podstaw niekorzystnie odbija się na dotychczasowych próbach w tym zakresie⁴.

Można więc uznać, że szczegółowa fonetyka rosyjska w zestawieniu z polską oparta na szeroko zakrojonych badaniach teoretycznych i instrumentalnych jest potrzebna⁵.

3. Mimo że takich badań jeszcze nie ma, w oparciu o wstępne ustalenia i obserwacje oraz dotychczasowe próby porównywania wymowy rosyjskiej z polską można pokusić się o sprecyzowanie podstawowych podobieństw i różnic w tym względzie, traktując je raczej jako program badawczy niż wnioski wypływające z konkretnej analizy. Już nawet te, na razie wstępne stwierdzenia pozwolą sformułować inny niż dotychczas się przyjmuje sposób przygotowywania materiałów praktycznych zarówno w odniesieniu do zjawisk fonetycznych stanowiących treść takiego podręcznika, jak i kolejności ich wprowadzania.

Na początku wypada przytoczyć banalne, aczkolwiek istotne dla praktycznej nauki wymowy obcej stwierdzenie, że możliwość wystąpienia identycznych głosek w dwu różnych językach jest rzeczą przypadkową i znajdującą wyjaśnienie tylko w nieskończenie wielkiej ich ilości. Teoretycznie należy założyć, że w dwu językach nie ma głosek o tej samej artykulacji, można najwyżej ustalać pewien stopień identyczności niektórych z nich w przeciwieństwie do innych, stwierdzając istnienie tzw. typów głosek⁶, np. [t] w języku polskim i rosyjskim w przeciwieństwie do [d] czy [m]. Poza ogólną zbieżnością pewnych typów dostrzegać należy tylko różnice wynikające chociażby z tego, że ten sam typ, np. [t], funkcjonuje w dwu heterogenicznych systemach o różnej strukturze, które nakładając się nań niezawodnie wywołują rozbieżności. A zatem szczegółowa fonetyka konfrontatywna dwu języków stanowiłaby opis uwzględniający istnienie lub brak pewnych typów głosek oraz generalne i konkretne podobieństwa lub różnice w obu systemach głoskowych.

Ustalanie typów głoskowych dla różnych języków nie stwarza na ogół problemów, zwłaszcza w wypadku języków pokrewnych, jak np. rosyjski i polski. Natomiast jeśli chodzi o występujące w nich generalne podobieństwa lub różnice, to warto zwrócić się ku jednostkom większym niż głoska. Z wielu takich jednostek - syntagma, wyraz fonetyczny czy zestrój akcentowy - najbardziej podstawową na poziomie mowy jest zapewne sylaba, w której przejawiają się najistotniejsze cechy artykulacyjne i akustyczne właściwe mowie danego

języka w przeciwieństwie do innych⁷. Zaś wychodząc od sylab i ich szeregów, zestawiać należy nie poszczególne głoski czy klasy głosek, lecz cechy suprasegmentalne występujące na poziomie zgłoskowym. W przypadku konfrontacji systemów fonetycznych języka rosyjskiego i polskiego, nie wdając się w szczegóły i różnorakie interpretacje, wstępnie można wyróżnić szereg takich cech suprasegmentalnych, które są zbieżne, i takich, które są różne.

4. Ze zbieżnych cech godne odnotowania są: 1/ w zasadzie wokaliczna kulminacja sylaby /wyłącznie wokaliczna w sylabie akcentowanej/, 2/ tendencja ku otwartości sylaby śródgłosowej, 3/ związek długości sylaby z przyciskiem, 4/ podobna struktura grup konsonantycznych⁸.

Pozostałe cechy charakteryzujące oba systemy fonetyczne na poziomie zgłoskowym są, jak się wydaje, przede wszystkim różne. Oto próbne ich zestawienie.

Język rosyjski	Język polski
1. Dowolność pozycji sylaby akcentowanej w wyrazie fonetycznym /akcent swobodny/.	1. W zasadzie określona pozycja sylaby akcentowanej /akcent stały/.
2. Zróżnicowanie sylab akcentowanych i nieakcentowanych; dwa, a nawet trzy stopnie zróżnicowania artykulacyjnego sylab w zależności od miejsca akcentu.	2. Brak wyraźnego zróżnicowania sylab akcentowanych i nieakcentowanych;

3. Dominacja elementów konsonantycznych nad wokalicznymi w sylabach nieakcentowanych.	3. Równoprawność elementów wokalicznych i konsonantycznych we wszystkich sylabach.
4. Możliwość spółgłoskowej kulminacji sylaby nieakcentowanej ⁹ .	4. W zasadzie brak takiej możliwości.
5. Wyraźne przeciwstawienie palatalności i welarności na całej sylabie ¹⁰ .	5. Słabsze przeciwstawienie tej cechy, polegające głównie na braku welarności.
6. Bardziej zdecydowane przeciwstawienie dźwięczności i bezdźwięczności.	6. Mniej zdecydowane przeciwstawienie tej cechy ¹¹ .
7. Niektóre szczególne układy grup spółgłoskowych w pewnych sylabach ¹² .	7. Brak takich układów ¹³ .
8. Ścisła więź pomiędzy niektórymi spółgłoskami w sylabie, nieuchwytność granic między nimi ¹⁴ , słabsza więź pomiędzy innymi, zwłaszcza w różnych sylabach ¹⁵ .	8. Słabsza lub ściślejsza więź między analogicznymi spółgłoskami, dobitniejsza lub mniej dobitna ich wymowa.

Część powyższych różnic suprasegmentalnych ma charakter wyraźnego przeciwstawienia obu języków, np. pp. 1, 2, 3, 4, 7. przy pozostałych różnice polegają na mniejszym lub

większym stopniu przejawu tej samej cechy, por.pp. 5,6,8. Znaczy to, że w zasadzie istnieje możliwość jednakowej realizacji ostatecznych, istniejące jednak tendencje ortoepiczne wyznaczają dla obu języków przeciwstawienie ukierunkowane sposoby realizacji akustycznej.

Sformułowane wyżej różnice generalne występujące na poziomie sylab i ich szeregów przejawiają się z kolei w konkretnych dźwiękach mowy. Każdy z wymienionych wyżej punktów można uszczegółowić poprzez odniesienie do poszczególnych głosek lub klas głosek.

Na przykład przeciwstawienie palatalności - welarności w wypadku rosyjskich spółgłosek twardych polega na wyraźnej welaryzacji realizowanej w dość różny sposób w zależności od typu głoski /przy dźwiękach dochodzi labializacja/, zaś w wypadku samogłosek na tylnym przebiegu artykulacji /m.in. tym należy tłumaczyć charakter ros. [y]/, natomiast palatalizacja zarówno przy spółgłoskach, jak i samogłoskach przejawia się w przesunięciu artykulacji do góry i do przodu¹⁶.

Podobnie zróżnicowanie sylab akcentowanych i nieakcentowanych znajduje odbicie w dyftongoidalnej artykulacji samogłosek przyciskowych, a monoftongoidalnej pozostałych oraz w specjalnie dokładnej wymowie niektórych spółgłosek przedprzyciskowych /np. [j] /, jak również w dwóch lub trzech systemach realizacji wokalicznej w związku z trzystopniową sylabiczną strukturą wyrazu.

Również pozostałe cechy suprasegmentalne można uszczegółowić w podobny sposób.

6. Na tym jednak się nie kończą różnice między fonetyką rosyjską a polską. Pewne rozbieżności dotyczą samych głosek lub ich klas od strony artykulacyjnej /np. wymowa ros. [ɹ] i [ɹʲ], aczkolwiek i tu pewne fakty można tłumaczyć sposobem realizacji przeciwstawienia palatalność - welarność/ lub od strony przynależności niektórych głosek do tej czy innej klasy /np. wymowę ros. [v] i [vʲ] po bezdźwięcznych można objaśniać ich sonorycznością¹⁷, która z kolei wypływa z nienapiętej artykulacji wszystkich rosyjskich głosek wargowych, co być może warto łączyć z p.8/. Są to już drobne szczegółowe problemy, istotne dla poprawnej wymowy rosyjskiej, które zapewne wynikają również z pewnych generalnych, lecz niedostrzeganych jeszcze różnic między fonetyką rosyjską a polską.

7. Przedstawione wyżej ustalenia mogłyby, moim zdaniem, stanowić treść nauczania fonetyki rosyjskiej na studiach rusycystycznych w Polsce w ramach kursu gramatyki opisowej. Takie ujęcie fonetyki rosyjskiej w zestawieniu z polską ma również istotny walor praktyczny, pozwala bowiem w odpowiedni dla polskiego audytorium sposób określić zakres i układ materiału fonetycznego przy praktycznej nauce języka rosyjskiego. Po pierwsze, rozbieżności w zasadzie wykluczają możliwość istnienia w obu wymowach identycznych przebiegów akustycznych, co przesądza o konieczności wdrażania do poprawnej wymowy absolutnie wszystkich jednostek fonetycznych. Po drugie zaś, suprasegmentalny charakter różnic nakazuje odejście od głoski jako centralnego punktu nauczania, według postulo-

wanej koncepcji właściwsze byłoby skoncentrowanie uwagi na zgłosce, sylaby bowiem i ich szeregi pozwalają opanować wymowę obcą w sposób kompleksowy. Dla zilustrowania tej tezy przytaczam przykładowy konspekt podręcznika do praktycznej fonetyki rosyjskiej, uwzględniającego wymienione wyżej postulaty i zbudowanego zgodnie z zasadą stopniowania trudności¹⁸.

7.1. Na początku powinny znaleźć się sprawiające najmniej kłopotów wyrazy jednosylabowe składające się z samogłosek i twardych spółgłosek zębowych /oprócz [ɣ] / i tylnojęzykowych oraz [r] o strukturze CV, VC, CVC, CVCC itp. /np. da, ad, tak, strach, kadr, tank, nu, us, suk, krug, no, on, nos, son, sto, ston, dno, ostr, ech, ser, cech, ty, syr, syn itp/, umożliwiające jednoczesne przeciwiczenie współzależnej welarnej artykulacji spółgłosek i samogłosek warunkującej poprawną ich wymowę zarówno w układach CV, VC, jak i CVC czy CCVC. Równocześnie opanowaniu podlegałyby: dyftongoidalna artykulacja samogłosek akcentowanych, właściwa realizacja dźwięczności oraz wymowa określonych grup spółgłoskowych. Kolejność wprowadzania samogłosek powinna być następująca: najpierw [a] i [u] jako najbardziej zbliżone do polskich, następnie [e] i [o] sprawiające Polakom szereg trudności, na końcu [y] jako najtrudniejsza.

7.2. Wyrazy jednosylabowe z tymi samymi spółgłoskami z dodatkiem twardych wargowych /np. sam, dam, rab, bak, was, bank, dwa, kwas, k wam, s was, fakt, dum, zub, sup, buk, muk, spust, zwuk, som, dom, row, now, bok, port, most, smotr, wot, won, zvon itp/, których welaryzacja jest dobit-

niejsza, a zarazem współwystępujące z nimi samogłoski /zwłaszcza [a] i [o] bardziej tylne i wyraźniej dyftongoi-
zowane. Występuje tu dodatkowa różnica między językiem pols-
kim a rosyjskim - nienapięta /delikatna/ artykulacja spół-
głosek wargowych oraz wynikająca z niej wspomniana już so-
noryczność [v], istotna dla wymowy grup [sv], [kv], itp.

7.3. W dalszym ciągu jednozglaszowce, tym razem zawie-
rające również dźwiękowe [š] i [ž] /np. szag, żar, wasz,
szpag, szans, szum, żuk, uż, żdu, sztuk, punsz, szok,
żog, żon, wosz, roż, czto, szef, zest, szest, sszit, żir,
itd/, których dobitna welaryzacja jest popierana uwargowie-
niem nadającym specyficzne brzmienie sąsiadującym samogłos-
kom.

7.4. Kolejny odrębny punkt ćwiczeń powinny stanowić wy-
razy z twardym [ɹ] /np. dał, zał, załp, łak, kład, kłał,
pał, łba, zlak, duł, łuk, złu, pług, poł, szoł, zoł, łob,
łosk, zło, w łob, stołb, szołk, podł, był, żił, pył, łys,
kłyk i in./, przy którym oprócz specyficznego układu języka
istotna jest artykulacja samogłosek uwarunkowana i zarazem
warunkująca właściwą wymowę [ɹ].

7.5. W podobny sposób stopniowo należy wprowadzać wy-
mowę jednosylabowych kompleksów z miękkimi spółgłoskami
/np. dat', rat', siak, siad', wziat', maź, dnia, dut',
diun, szest', tiest', zdies', dzień, piesń, oś, nios,
kost', tior, stior, kit, tich, stich, chitr, wys', ryś,
kist', myśl, zlit', itp./ zwracając uwagę na akomodacyjne
zjawiska w artykulacji samogłosek, umożliwiające poprawną
wymowę spółgłosek palatalizowanych, zwłaszcza [r'], [ɹ'] .

[č'] i wargowych. Kolejność ich wprowadzania uwzględniająca stopniowanie trudności powinna być następująca: najpierw spółgłoski zębowe i tylnojęzykowe jako najłatwiejsze do opanowania, następnie [č'], [š'], [l'] i [j] oraz wargowe i [r'], których właściwa wymowa zwłaszcza w wygłosie, jest nie- możliwa bez poprawnej artykulacji samogłosek "palatalizowanych" /np. w wyrazach syp', stiep', now', zwier', dwier', wier'/ . Jednocześnie można zwracać uwagę na miękkie grupy spółgłoskowe /np. [s' t'], [z' d'], [n' č'] - triencz, [s' l'], [z' l'], [t' l'], [d' l'] - tliet', dlia, [s' j'], [č' j] - sjest', czja i in./ .

7.6. Po przećwiczeniu podstawowych układów jednosylabowych kolejny etap powinny stanowić wielozgłoskowiec pozwalające opanować trudno uchwytną dla Polaków rytmikę rosyjskiej mowy. Najodpowiedniejsza jest zapewne następująca kolejność¹⁹: 1/ wyrazy dwusylabowe z akcentem na sylabie ostatniej z twardą spółgłoską w pierwszej lub samogłoską nagłosową²⁰ /np. woda, sady, oboz, kotioł, żara i in./, 2/ podobne wyrazy z miękką spółgłoską sylaby pierwszej /np. lesa, stiena, leżat', riady itp/, 3/ trzyzgłoskowiec z akcentem finalnym i samogłoską w nagłosie /np. oborot, aparat, attiestat, intieries, o żenie i in./, 4/ wyrazy złożone z 2-3 sylab z akcentem na przedostatniej i z wygłosową samogłoską najpierw po twardej, następnie po miękkiej ze zróżnicowaniem form gramatycznych /niania, basznia, dacza, pole, bolszaja, sidia, oraz k nianie, w basznie, na dacze, bolszije, miagcze/,

5/ ćwiczenia na nieakcentowane sylaby na drugim, trzecim itd. miejscu przed akcentem najpierw ze spółgłoskami twardymi, następnie zaś miękkimi /parochod, młodoj, czasowej, ciężło/ oraz 6/ na poprzyciskowe zamknięte sylaby wygiosowe lub dowolne niewygiosowe. W każdym przypadku opanowaniu ma podlegać kompleksowa artykulacja sylab nieakcentowanych, gdyż tu bardziej nawet niż w jednozgłoskowcach poprawna wymowa samogłosek jest współzależna od właściwej realizacji elementów konsonantycznych. Ponadto dodatkowo można zwracać uwagę na grupy spółgłoskowe, których nie można było ująć wcześniej /np. [stv] /, na kombinacje sylab sprawiające Polakom różnorakie kłopoty /np. morfonologiczne, jak w przypadku wygiosowego szeregu CijV - armija, riewolucija itp/ oraz na szczególne wypadki wymowy samogłosek nieakcentowanych /np. w zapożyczeniach/.

Przedstawiony wyżej konspekt jest skoncentrowany na pojedynczych wyrazach, co nie oznacza, że z góry uniemożliwia przyswajanie struktur intonacyjnych. Już jednozgłoskowce demonstrowane w p.7.1. umożliwiają budowanie zdań typu: Kto on? - On syn. On syn? - Da, on syn itd. Wprowadzenie zaś jednostkowych układów wielosylabowych /np. eto/ pozwala tworzyć frazy typu Kto eto? - Eto kot i in. Będą to jednak zdania pojedyncze, dłuższe teksty można wprowadzać dopiero przy wielozgłoskowcach, nauczanie intonacji i struktur syntagmatycznych bez oparcia o utrwalony materiał fonetyczny miałyby się z celem.

8. Proponowany wyżej rozkład materiału przy praktycznej nauce wymowy rosyjskiej nie jest jedynym wynikającym ze sformułowanych wyżej przesłanek teoretycznych. Do pomyslenia jest również układ, w którym centralnym punktem jedno- i wielozgłoskowców byłyby poszczególne samogłoski. Najpierw więc mogłyby być wprowadzane wyrazy jednosylabowe z [a] w różnych kontekstach konsonantycznych, następnie podobne z [u], [e] itd. Analogicznie przyswajane byłyby układy wielosylabowe. Jednakże dominacja systemu konsonantycznego nad wokalicznym we współczesnej wymowie rosyjskiej oraz specyficzność rosyjskiego konsonantyzmu w porównaniu z polskim preferują raczej taki rozkład, który kolejno wprowadza coraz to inne klasy spółgłosek, warunkujące taką czy inną artykulację samogłosek w pozycji akcentowanej i /przed wszystkim/ nieakcentowanej.

P R Z Y P I S Y

1. Dokładniej o tym zob. S. Grzybowski: Zakres współwymierności systemów fonologicznych języka polskiego i rosyjskiego /w:/ Gramatyka konfrontatywna języka polskiego i rosyjskiego. Materiały Konferencji Naukowej. Łódź 1976, s. 121-127. Koncentrując uwagę na fonetyce właściwej, problemy intonacji pozostawiam tu również na uboczu.
2. Zob. prawie zupełnie zapomnianą pracę H. Konecznej i W. Zawadowskiego: Obrazy rentgenograficzne głosek rosyjskich, Warszawa 1956.
3. A. Doros, B. Jaracz, S. Kucharska, A. Paliński: Praktyczna nauka języka rosyjskiego. Cz. I. Kształtowanie wymowy i intonacji, Rzeszów 1972; J. Henzel, E. Szędzielorz: Wymowa i intonacja rosyjska /Skrypt dla słuchaczy I roku filologii rosyjskiej WSP i WSN/, wyd. III, Kraków 1974; W. Ingram, S. Paszt, L. Sołowiowa: Praktyczna fonetyka języka rosyjskiego /dla studentów filologii rosyjskiej/. Opole 1972; Z. Kuroczycka, T. Kuroczycki: Ćwiczenia z intonacji i fonetyki języka rosyjskiego. Poznań 1975; M. Olechnowicz: Ćwiczenia z intonacji i akcentuacji rosyjskiej, Warszawa 1974; M. Sidorenko, M. Mirék, N. Romanowska: Fonetyka, ortografia i intonacja rosyjska. /Skrypt dla studentów I roku filologii rosyjskiej WSN i WSP/. Bydgoszcz 1972; L. Suchwałko: Ćwiczenia fonetyczne z języka rosyjskiego. Skrypt dla studentów WSN, Gdańsk 1972.

4. Zob.mój artykuł: Uwagi i propozycje do opracowań fonetyki rosyjskiej - mający się ukazać w Zeszytach Naukowych Uniwersytetu Łódzkiego, S.I.
5. Takie ujęcia fonetyki rosyjskiej w odniesieniu do innych języków są znane, por.D.Jones, D.Ward: The Phonetics of Russian. Cambridge 1969; Z.Oliverius: Fonetika ruskogo jazyka. Praha 1975; Die russische Sprache der Gegenwart. Band I. Einfuehrung in das Studium der russisehen Sprache. Phonetik und Phonologie, Leipzig 1974 i in. Por.również opracowania fonetyki angielskiej w zestawieniu z polską w pracach W.Jassema: Fonetyka języka angielskiego, wyd. III, Warszawa 1972 oraz: Podręcznik wymowy angielskiej. Warszawa 1972. Pewną próbą zestawienia fonetyki rosyjskiej z polską jest skrypt S.Grzybowski, M.Olechnowicz, J.Wawrzyńczyk: Gramatyka opisowa języka rosyjskiego, Cz.I. Fonetyka, Fonologia. Pismo,Łódź 1976 oraz moje artykuły w "Języku Rosyjskim", 1975, nr 1-3, są to jednak opracowania podręcznikowe.
6. E.Haugen, w odniesieniu do takich wypadków na poziomie fonologicznym proponuje termin "diafon", zob.rosyjską wersję jego artykułu "Problems of Bilingual Description" - E.Haugen: Problemy dwujazycznego opisania, /w:/ "Nowoje w Lingwistiki", wyp. VI. Jazykowyje kontakty, Moskwa 1972, s.280.
7. O takiej możliwości fonologicznej interpretacji mowy zob. m.in. J.S.Stiepanow: O zawisimosti poniatija fonemy ot poniatija szłoga pri sinchronnom opisani i istoriczeskoj

- rekonstrukcji, "Woprosy jazykoznanija" 1974, nr 5, s. 96-99.
8. Zob. I.Sawicka: Struktura grup spółgłoskowych w językach słowiańskich, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - 1974, s.107 i nast., a zwłaszcza tab.39 na s.110, w której autorka zaszeregowuje język polski i rosyjski do tego samego typu z punktu widzenia struktury sonorycznej grup spółgłoskowych.
 9. O wymowie typu [xoɣt], [xoɣt] itp. zob.m.in. pracę zbiorową Russkaja razgowornaja rzecz', Moskwa 1973, s.54-61, por.również M.W.Panow: Russkaja fonetika. Moskwa 1967, s.265-267.
 10. Zob.mój artykuł Soglasnyje russkoj riecz' /w sopostawlenii s polskimi/, "Język Rosyjski", 1975, nr 1, s.45.
 11. Chodzi o możliwość zastępowania dźwięczności spółgłosek polskich nienapiętością artykulacji oraz o udźwięcznianie spółgłosek interwokalnych, np. wy [h] odź, zob. ibidem s.44.
 12. Przede wszystkim dotyczy to sylab o strukturze C' jV, np. siemja, ljet, lub CjV, np. szjut itp. przeciwstawnych sylabom typu C'V, np. siemia, lod, lub CV, np.szut, por.pol.CjV - "zjava", "diakon", "pensja", ale tylko C'V - "kozia", "działo", "siano" lub CV - "szal", "zał".
 13. W polszczyźnie mogą występować inne nieznane mowie rosyjskiej grupy konsonantyczne, np. [brd], [trw] lub [trf],[stn] itp., ponieważ jednak ten artykuł dotyczy

- głównie wymowy rosyjskiej, pozostawiam je na uboczu.
14. Np. [bm], [pm], [tn], [dn], [tɨ], [dɨ] i odpowiednie miękkie oraz dwugłoski, zob. M.W. Panow: op.cit. s.36-39.
Analogiczne grupy w wymowie polskiej mogą być artykułowane jako dwie odrębne głoski, por. wymowę wyrazów "jedno", "obmyśl", "inny" itp.
 15. Dotyczy to przede wszystkim grup spółgłoskowych z [j] lub [i] niezgłoskotwórczym oraz [n] przed spółgłoskami.
 16. Por. ciekawą tabelkę obrazującą przesunięcia artykulacji samogłosek w sąsiedztwie z miękkimi spółgłoskami w:
Z. Oliwierius: Op.cit. s.87.
 17. Ł.Ł. Kasatkin: Ob usłowijach foneticzeskich i assimilatiwnych izmienienij /s toczki zrieniija dwuchstupieneczatoj teorii fonologii/, /W:/ "Issledowanija po fonologii", Moskwa 1966, s.62, zalicza je do spółgłosek sonorycznych.
 18. Krótki szkic takiego podręcznika umieściłem w cytowanym już artykule "Uwagi i propozycje...", zob. przyp.4, tu przedstawiam bardziej szczegółowy konspekt.
 19. Przedstawiona już wcześniej w moim artykule pt. "Wymowa samogłosek nieakcentowanych w języku rosyjskim", zob.: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, s.I, z.64, Łódź 1969, s.122.
 20. Celowe jest wyróżnienie spółgłosek [š] i [ž] ze względu na realizację nieakcentowanych samogłosek w wyrazach: żara, szagi, szary oraz žena, želtiet', žalet'.